

УМИДИЙНИНГ «МАКТУБЧАЙИ ХОН» ВА «ТАРИХЧАЙИ ТУРОНИЙ» АСАРИ ҚЎҚОН ХОНЛИГИ ТАРИХИГА ОИД МУҲИМ МАНБА

UMIDI'S WORKS "MAKTUBCHAI KHAN" AND "TARIKHCHAI TURONI" ARE AN IMPORTANT SOURCE ON THE HISTORY OF THE KOKAND KHANATE

ПРОИЗВЕДЕНИЯ УМИДИ «МАКТУБЧАЙ ХАН» И «ТАРИХЧАЙ ТУРАНИ» ВАЖНЫЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ КОКАНСКОГО ХАНА

Воҳидов Шодмон

Бухоро давлат университети профессори, тарих фанлари доктори. Тоҷикистон давлат педагогика институти илм ва инновациялар бўйича проректори

Аннотация

Мақолада Муҳаммадумар - Умидий ва Ҳавоий тахаллуси билан ижод қилган шоир ва муарри ҳамда унинг иккита тарихий асари - "Мактубчайи хон" ва "Тарихчайи Тўроний" ҳақида сўз боради. Қўқон хонлари тарихига бағишланган мазкур асарлар хонлик тарихини турли даврларини ёритишга яқиндар ёрдам беради. Муаллиф Умидий-Ҳавоийнинг тарихнавислиги ҳалигача тадқиқот объекти сифатида махсус ўрганилмаган.

Калим сўзлар

Қўқон хонлиги, Худойрхон, минг сулоласи вакиллари, Умидий, Ҳавоий, Фарғона водийси, Абдурахим афанди.

Annotation

The article discusses the poet and historian Muhammadumar - Umidi and Havaii, who wrote under the pseudonyms, and his two historical works - "Maktubchai Khan" and "Tarihchai Turoni". These works, dedicated to the history of the Kokand khans, help to shed light on various periods of the history of the khanate. The historiography of the author Umidi-Havaii has not yet been specifically studied as an object of research.

Keywords

Kokand Khanate, Khudoyor Khan, representatives of the mings dynasties, Umidi, Havaii, Fergana Valley, Abdurahim Afandi.

Аннотация

В статье рассматриваются две исторические произведения поэта и историка Мухаммадумара, писавший под псевдонимами Умиди и Хавайи, «Мактубчайи Хан» и «Тарихчайи Турани». Эти труды, посвященные истории Коканских ханов, помогают пролить свет на различные периоды истории ханства. Историкографическая деятельность Умидий-Хавои специально не изучалась как объект исследования.

Ключевые слова

Коканское ханство, Худояр-хан, представители династии минг, Умиди, Гавайи, Ферганская долина, Абдурахим-эфенди.

Умидийнинг асл номи Муҳаммадумар қори бўлган. Отасининг исми Неъмутуллоҳ охун. Марғилон шаҳрида 1835 йили оламга келган. 1905 йили Тошкентда вафот этган шоир ва тарихчи Муҳаммадумар “Умидий” ва “Ҳавоий” тахаллуслари билан ижод қилган. Ҳаёти Фарғона ва Марғилонда, Шарқий Туркистон (Қашқар)да кечган, Фурқат, Муқимий ва бошқа шоирлар

биланн якин ижодий ҳамкорликда бўлган. Ижодий фаолияти XIX асрнинг 2-ярмида Фарғонадан бошланган; адабий мероси кичик ҳажмдаги лирик ва сатирик шеърлар ҳамда эпик дostonлардан иборат. Унинг «Маснавийи Умидий», «Девони Умидий» (1881), «Качкули Қаландарий» (1891-92; назмий ва насрий йўл билан ёзилган ҳикоялар, афсона ва ривоятлар тўплами) асарлари, «Бадавлатнома ёки Тарихи Хўқанд» (1880), «Мактубчайи хон» (1884), «Жангнома» (1888), «Ҳайрат ул-олам» ва б. тарихий, фалсафий-дидактик дostonлари етиб келган. Умидий лирикасида ватанпарварлик, вафо ва садоқат, соф муҳаббат каби инсоний фазилатлар тараннум этилса, дostonларида Фарғона водийси ва Шарқий Туркистондаги турли жангу жадалларда хароб бўлган юрт, халқ аҳволи ҳаққоний тасвирланади.

Умидий лирикасида ватанпарварлик, вафо ва садоқат, соф муҳаббат каби инсоний фазилатлар тараннум этилса, дostonларида Фарғона водийси ва Шарқий Туркистондаги турли жангу жадалларда хароб бўлган юрт, халқ аҳволи ҳаққоний тасвирланади. Масалан, 2700 мисрадан иборат «Бадавлатнома ёки Тарихи Хўқанд» дostonида Умархон вафоти (1822) дан 1875 йилгача бўлган Қўқон тарихи ва Ёқуббек (Муҳаммад Ёқуббек Бадавлат)нинг (1820-1877) ҳарбий юришлари ҳикоя қилинади. Унинг астрономия ва тиббиёт илмлари билан шуғулланганини кўрсатувчи маснавийлари ҳам бор. Асарларининг кўлёзмалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти, Россия ФА Санкт-Петербург бўлими фондларида сақланади.

Назмда маснавий шаклида битилган «Мактубчайи хон» асари, ўзбек тилида ҳижрий 1302-1885 йили ёзилган. Бу асар бизгача икки нусхада етиб келган. Биринчиси Россия Фанлар Академиясининг Шарқшунослик институти Санкт-Петербургда (кўлёзма С 575 рақам остида) ва иккинчиси Ўзбекистон жумҳурияти кўлёзмалар институти хазинасида кўлёзма 1902-у рақам остида сақланади «Мактубчайи Хон» асари зикр қилганимиздек, шеърда ёзилган бўлиб, Қўқон хони Худоёрхон ҳаётининг охириги йллари йилномасидир. Унда Худоёрхон ҳаётига оид масалалар билан бир қаторда, XIX аср Қўқон хонлигининг қўп сиёсий воқеалари ҳам асардан ўрин олган. Асар Шарқ тарихнавислик анъаналарига риоя қилган ҳолда ёзилган.

Асарнинг ёзилиш сабаблари дебоचा-кириш қисмида умумий тарзда айтиб ўтилган. «Бу китоб фақир инсон Умидийнинг китоби ва ундан эсдалик бўлиб, хожи жаноблари Абдурахим афанди илтимослари билан ёзилди... Бу асар Шермуҳаммадалихон давригача бўлган замондан бошлаб, Худоёрхон даврини ҳам ўз ичига олади».

Сўнгра муаллиф учта таърихда (иккитаси тожик ва бири ўзбек тилида) асарнинг ёзилиш йилини кўрсатган. Тожик тилида келтирилган рубоий ҳамда “Қуръон” ояти “насуру мин Аллоҳи ва фатҳун қарибун” абжад ҳисоби билан 1302 сонини беради. Бу эса милодий 1885 йилга тенгдир.

Бизнинг нусхамиз насрий дебоचा (130^б-132^а) ва асосий қисмдан (132^б-156^б) иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири алоҳида “бисмиллоҳ” билан бошланади. Асарнинг мазмунидан аён бўладики, Туркия фуқароси

Абдурахим афанди Афғонистонда тахтдан тушган Худоёрхон билан учрашади. Бу савдогар Ҳиндистондан қайтаётган экан. Шу учрашувдан сўнг, бу тожир (?) тақдирида муайян ўрин эгаллайди. Маълумки, Худоёрхон ҳаждан қайтаётган вақтда Ҳирот яқинидаги Қурух номли мавзеда 1881 йили вафот этади. Ўлиmidан олдин Худоёрхон Абдурахим афанди билан Истамбулга бориб, Россиянинг Туркиядаги элчиси орқали император Николай II га илтимоснома ёзиб юборади ва ўз номасида ундан Тошкентга қайтиши учун ижозат сўрайди. Шоҳ бунга розилик бериб, Туркистон генерал-губернаторига тегишли буйруқ ҳам юборади.

Бир муддат ўтгандан кейин, Абдурахим афанди Худоёрхон ўлиmidан хабардор бўлиб Ўрта Осиёга йўл олади. У Хива орқали Тошкентга келиб, кейин Қўқонга боради ва Худоёрхоннинг яқин кишилари билан учрашади. Шу ерда у Муҳаммад Умидий-Намангонийдан Худоёрхон ҳаёти таржимаи ҳолини ёзиб беришни илтимос қилади ва бу истакни шоир Умидий бажаради.

Дебоча (мадх, васф, салтанят) дан сўнг, Худоёрхон даври баён келтирилган. Умидий Худоёрхоннинг тахтга чиқишини 1843 йил деб кўрсатадики, бу бошқа манбалардаги санадан фарқ қилади. Асарнинг Салтанят қисми эса Туркия султони Абдулҳомид II (1876-1905 йиллари салтанат сурган)га бағишланган. Асарнинг баъзи лексик жиҳатлари шундан далолат берадики, «Мактубчайи Хон» турк ўқувчиларига ҳам мўлжаллаб битилган асардир. Асарда XIX асрнинг охирларида ўзбек тилига хос бўлган баъзи хусусиятлар ўз аксини топган. Шунинг учун ҳам бу асар шевашунослар ва тилшунослар диққатини ҳам жалб этиши табиийдир.

Гарчи асарнинг маддоҳона руҳда ёзилиб, айрим воқеликлардан кўз юмилгани, саёз баён услуби асарнинг тарихий жиҳатларига путур етказса-да, унинг тил ва давр нуқтаи назаридан қийматини унчалик пасайтирмайди. Яъни Қўқон тарихнавислар мактабида «Мактубчайи Хон» асари ва унинг муаллифи Умидий ҳам маълум ўрин эгаллашга сазовордир. «Мактубчайи Хон» XIX аср иккинчи ярмида Қўқон историографиясини тадқиқи қилиб, баҳолаш учун муҳим манба саналади. Асар Қўқон хонлигининг Россия маъмурияти давридаги шароитини ўрганишда ҳамда дин пешволаридан бўлмиш Қўқон хонлари тақдирларини ёритиш учун муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Бу асарнинг нашр қилиниши, маълумотларини илмий муомалага киритилиши Туркистон халқлари тарихини чуқурроқ ўрганишга ёрдам беради.

Асар Қўқоннинг рангли қоғозларида, қора рангда кўчирилган. Хати чиройли настаълиқ бўлиб, матн икки устунда жойлашган. Котиби Мулло Низомуддин. Асарнинг охири йўқ. 146-148 varaқларига баъзи доғлар тушган. Муқоваси қалин мағздан ранги кўк. 26+ (3) varaқи бор.

Муҳаммад Умар қори Умидий Марғилоний. «Мактубчаи хон». Табдил ва нашрга тайёрловчи т.ф.н. О.Жалилов. – Т., 2007. 44б. Рисолада Қўқон хонлиги тарихчиси Муҳаммад Умар қори Умидий Марғилонийнинг назмда ёзилган «Мактубчаи хон» номли тарихий асари кирилл ёзувига табдил

билинган ва керакли изоҳлар тузилган. Асарда Қўқон хонлигининг 1842-1876 йиллардаги тарихи баён этилган.

“Тарихчайи Туроний”асари ҳам Муҳаммад Умар Марғилоний, тахаллуси Умидий бўлган шоир ва тарихчига мансуб бўлиб, настаълиқ хатида, рус фабрика қоғозида кўчирилган эди. Муқоваси оддий, ясама турида бўлиб, лабаки ва таякилари қизил матодан, улчами 20,5x12,5; Қоғози жой-жой рангли, чизиклидир. Матни ўлчови 13,5x8 см. 13 сатрдан иборат. Асарга муаллиф Умидий “Тарихчайи Туроний”, деб ном қўйган.

Қўлимиздаги асар Умидий қаламига мансуб янги асари бўлиб, унинг ягона нусхаси Шохрухбек ака Саййидумаровнинг оилаларида сақланиб келган. Сабаби муаллиф ўз даврида Саййид Умарбек оиласига яқин бўлиб, борди-келдиси бўлган. Муаллиф Сўфибекнинг ўғли Назирбек билан жуда қалин дўст бўлган экан. Саййид Умарбек мана шу Назирбекнинг қизига уйланган эди.

Тарихчайи Тўроний асарани анча йиллар олдин нашрга тайёрамоқчи бўлишган. Ўткир Атаматов номли, асл касби ҳайдовчи бўлган акамиз уни табдил қилмоқчи бўлганлар. Охиригача етказолмай қолдирган.

“Тарихчайи Туроний” асари Қўқон хонлиги тарихини жуда мухтасар тарзда баён қилиб, хонлик ҳудудларини Россия империяси босиб олиниши жараёнини ҳам тасвир этади. Муаллиф хонликнинг охириги хонлари томонидан амалга оширилган ободонлик ишларига аҳамият беради.

Адабиёт рўйхати:

1. Воҳидов Ш. Қўқон хонлиги тарихи (Қўқон хонлиги манбаларда). – Тошкент, 2012. – б.133-135.
2. Муҳаммад Умар Умидий Марғилоний. Тарихчайи Тўроний. / Кириш, эски араб ёзувидан табдил, изоҳлар Ш.Воҳидовники. – Тошкент, 2012. – 152 б.
3. Умаров Ш. Худоёрхон авлодлари тарихи. – Тошкент, Адабиёт учкунлари. – 2016. – 344 б.